

УДК: 327(497.11:470)“1914”
DOI: https://doi.org/10.18485/srpske_studije.2023.14.10
Рад примљен: 1. августа 2023.
Рад прихваћен: 15. августа 2023.

Др Мирослав Радивојевић

научни сарадник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs
mirrad88@gmail.com

др Зоран Бајин

научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
zorbajin@yahoo.com

**ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПРОГРАМ СРПСКЕ ВЛАДЕ И РУСИЈА
НА ПОЧЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА**

Апстракт: У чланку се прати став званичне Русије према југословенском програму српске владе, од избијања Великог рата до отпочињања преговора Антанте са Италијом, средином марта 1915. године. Гледишта руске дипломатије која се узимају у обзир највише су се испољавала у вези са обећањима територијалних добитака Србији, у замену за уступке Бугарској ради њеног уласка у сукоб. У почетку су предвиђене компензације имале само посредне додирне тачке са програмом уједињења у формирању, да би временом добијале одређеније облике у контексту планова српске владе. Пажња је посвећена и контактима које су југословенски емигранти из Аустро-Угарске успоставили са руском дипломатијом у првим месецима Првог светског рата. Рад је написан на основу необјављене грађе из руских, македонских и српских архива, објављених извора и литературе.

Кључне речи: Србија, Русија, Југословенски програм, Први светски рат, Никола Пашић, Сергеј Сазонов, Франо Супило, Далмација, Јадранско море, Македонија.

* * *

Поред подизања угледа и одушевљења великог дела становништва у јужнословенским областима Аустро-Угарске, успеси Србије у балканским ратовима (1912–1913) поставиле су пред владу у Београду питање уједињења са „саплеменицима” преко Дрине, Саве и Дунава. Финансијска исцрпљеност, недостатак оружане спреме и потреба инкорпорације нових територија утицали су да српски врх буде опрезнији у процени времена нужног за остварење наведеног циља. Премијер Никола Пашић предвиђао је потребу вишегодишњег предаха, те можда и целу генерацију живота у миру са Аустро-Угарском (25 до 30 година). Самим тим, до избијања Првог светског рата званична Русија није била дубље упућивана у идеје политичког уједињења Јужних Словена.¹

То питање је Пашић тек делимично начео приликом посете Петрограду почетком 1914. године. У разговору са царем Николајем II у перспективи је предвидео могућност поравнања са Бугарском, на бази њене помоћи српско-хрватском уједињењу; и оценио како Хрвати и Словенци све више увиђају да им спас може доћи само од Србије или Русије. Напослетку, пренесећи молбу краља Петра за удају једне од царевих кћери за српског престолонаследника Александра, указао на могућност да она, „ако Бог и прилике буду допустиле”, постане „царица српско-хрватског, југословенског народа”. Дипломатски опрез, аустрофилска политика бугарске владе и неповерење Румуније и Грчке спречили су у том тренутку даљи рад на српско-бугарском помирењу уз подршку будућем ширењу Србије на запад.²

Почетак Првог светског рата отворио је перспективу за дефинисање и постављање националног програма Србије у случају победе Антанте. У Прокламацији регента Александра Карађорђевића и српске владе поводом

1 Генералштабни капетан руске војске Александар Верховски, потом последњи министар војни Привремене владе, који је фебруара 1914. дошао у Београд ради проучавања учешћа Србије у балканским ратовима, изненадио се свеопштим мишљењем да је остварена тек половина националног програма, Ју. Сафронов, *Дневник Верховског*, Москва, 2014, 203–229.

2 *Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914, Bd. I: Geheimakten aus serbischen Archiven*, [hrsg. von] М. Boghitschewitsch, Berlin, 1928, 414–421; *Моја аудијенција код цара Николе*, Политика, бр. 6696, 14. децембар 1926, 1–2; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд, 1973, 73–94; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, Књига 2, Београд, 1990, 216; М. Паулова, *Југословенски одбор. Повест југословенске емиграције у време Светског рата 1914–1918*, Нови Сад–Београд, 2020, 19, 20–21; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977, 32–33; М. Радивојевић, *Србија и Русија 1913–1918*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2019, 48–49; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, Београд, 1985, 138–139.

аустроугарске објаве непријатељстава 29. јула 1914. године, ипак, само су поменуте „невоље” Срба и Хрвата, упркос обећањима да ће се правично поступати са њима, и „залуду” проливане крви „по целој Европи за славу и корист бечкога двора”. Народ је позиван превасходно да брани „свом снагом своје огњиште и српско племе”.³ Сличне поруке о вишегодишњим „јауцима милиона наше браће”, из Босне, Херцеговине, Баната, Бачке, Хрватске, Славоније, Славоније и „са нашег мора кршне Далмације” и одбрамбеним циљевима рата нашле су место и у првој наредби војсци престолонаследника као врховног команданта од 4. августа.⁴ Необично делује да је тада у ствари Русија упутила апел који је ишао корак даље. Приликом отпочињања ратних операција главнокомандујући руске војске, велики кнез Николај Николајевич Романов обратио се путем манифеста народима Аустро-Угарске, позивајући их да пријатељски сусрећу његове трупе и обећавајући да ће им Русија донети „слободу” и остварење „народних тежњи”. Таква неодређена обећања, макар и у форми манифеста нису могла произвести било какве политичке последице, већ су имала само пропагандну и чисто утилитарну сврху.⁵

Делатност руске дипломатије имала је другачије циљеве и начин рада, из којих је произилазила и могућност конципирања ратних добитака Србије. Министар иностраних дела Сергеј Сазонов већ на почетку рата, 31. јула, сондирао је могућност да српска влада уступи део своје територије у Македонији Бугарској, ради њене благоданности неутралности или придобијања за улазак у рат на страни Антанте; све ово уколико би Србија добила компензације „на другом месту”. Преко отправника послова у привременој престоници Нишу, Василија Штрандмана, поручио је 5. августа Пашићу да ће „с божјом помоћу” бити остварени национални идеали Србије, а да су жртве које ће она морати да поднесе несразмерне са оним што може добити. Штрандман је свом министру одговорио да је из разговора са српским премијером стекао утисак да ће Србија, у случају да добије „Босну и излаз на Јадранско море”, бити спремнија на уступке Бугарској. Сазонов је на основу тога закључио да Пашић машта „о Великој Србији”, али није вољан

3 *Први светски рат у документима Архива Србије* (=ПСП). Том I, 1914, приредили М. Перишић, А. Марковић, Љ. Шкодрић, Б. Богдановић, Београд, 2015, документ број 115.

4 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца* (=ВРС). Књига прва 1914. година, *Први период операција – Церска битка*, Београд, 1924, 17–19.

5 A. Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb, 1956, 102–103; D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije: Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, sv. I, Pula, 1989, 64.

„да пристане на неопходне и умерене жртве”. На другој страни, ни Бугарска није показивала воље да промени неутралну позицију.⁶

Упркос томе, разговори у назначеном правцу настављени су и у наредном периоду. Србија је средином августа у оквиру иницијативе за формирање новог балканског савеза предвидела уступке Бугарској, у тренутку кад добије „знатне територије насељене Србо-Хрватима”, конкретно Босну, Херцеговину и Далмацију.⁷ И помоћник министра иностраних дела Јован Јовановић Пижон, после наваљивања Штрандмана да се изјасни о концесијама Бугарској, изјавио је 25. августа да „границе српске попустљивости директно зависе од размера будућих добитака” и да је Србима непознато на шта могу рачунати. Тврдећи да је време да се „реша цело југослов[енско] питање” уједињењем свих Срба, Хрвата и Словенаца у државу са центром у Београду, затражио је да руска влада „изнесе своје гледиште о јужно слов[енском] питању”, па ће српска после тога донети одлуку. Штрандман се бранио тврдњом да Срби много траже и да таквог уједињења не може бити,⁸ али је Сазонову послао мишљење да се, иако су српске жеље велике, у Јовановићевим речима крију драгоцене упутства за добијање сагласности на уступке. То је први траг од почетка рата да је један званичник Србије заступао потребу српско-хрватско-словеначког уједињења пред страним дипломатским представником. Није уопште за чуђење што се радило о отправнику послова најближег савезника Русије.⁹

6 Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), 9876, Дипломатски односи српско-руски од 10. јула 1914. до 1. окт. 1915. г, 6–7; Државен архив на Република Северна Македонија (=ДАРСМ), Фонд. 17, Министарство за надворешни работи на Кралство Србија – Белград, Кутија 1, 64, 67–70; *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг.* (=МО), Серия III: 1914–1917 гг. Том пятый: 23 июля – 4 августа 1914 г, Москва–Ленинград, 1934, бр. 339, 472, 484, 505, 524; VI-1, 2, 19, 70; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, Москва, 2014, 338–341; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 98–100; М. Радивојевић, *Србија и Русија*, 170–171.

7 АСАНУ, 9875, Преглед дипломатске акције на Балкану и српско-бугарских односа у години 1914, 2–3; 9876, 7–11; ДАРСМ, 17.1.74; ПСР I, бр. 191, 196.

8 Кнез Григорије Трубецки, тек именован за новог императорског посланика у Нишу, уверавао је тих дана у Петрограду Спалајковића како његова земља не треба да се боји компензација Бугарској, јер ће се стварати „велика, може бити највећа Србија”, што је и у интересу Русије. Оно што ће се дати Бугарима, „неће бити ништа” у односу према добицима на другој страни, ПСР I, бр. 246.

9 АСАНУ, 9876, 13–15; ДАРСМ, 17.1.80; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 357–358; Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Нови Сад–Београд, 2015, 123–124; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973, 82–83; Д. Јанковић, *Niška deklaracija (Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine)*, *Istorija XX veka* 10 (1969), 96; исти, *Србија и југословенско питање*, 198–200.

У Нишу је, дакле, већ током првог месеца рата у грубим цртама почело уобличавање југословенског програма као ратног циља српске владе. Тај програм је до свести руских дипломата и државника долазио тек поступно. Када су представници Русије, Француске и Велике Британије 30. августа званично затражили територијалне уступке за Бугарску, уз понуду „одговарајућих компензација”, Пашићева влада је одговорила да би Србија уступила „део своје територије после победоносног рата сила Тројне антанте” уколико би јој оне „омогућиле да добије српско-хрватске територије са обалом”. Такав, у начелу позитиван став, Србија је условила истовременим уступцима Грчке и Румуније, што га је битно ограничавало. На предлог Сазонова, три силе су изјавиле у Нишу да су задовољне одговором и да ће, мада тренутно не могу да детаљно предвиде све евентуалности, праведно наградити напоре и жртве Србије.¹⁰

Ни Русија ни њене савезнице на почетку рата нису желеле да себи вежу руке прецизним обећањима територијалних добитака Србији, чиме би смањиле изгледе за евентуално склапање сепаратног мира са Аустро-Угарском или привлачење Италије и Румуније на своју страну. У неформалном разговору са француским и британским амбасадором у Петрограду Морисом Палеологом и Џорџом Бјукененом, ипак, шеф руске дипломатије у општим цртама изложио је како замишља измене на будућој карти Европе. Србија је, према Сазонову, после рата требало да припоји „Босну, Херцеговину, Далмацију и северну Албанију”.¹¹ Навођење тих области, у

10 ДАРСМ, 17.1.90; МО, VI-1, бр. 205, 207; Државни архив Србије (=ДАС), Varia (=V), бр. 66, Елаборат о раду Антанте на стварању савеза балканских држава, 1; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 359–360; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1984, 48; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 101–102, 201; Поред истакнутог, руски шеф дипломатије је претходно 24. августа озбиљно упозорио савезнике како треба избегавати обећања Италији у Далмацији, „готово потпуно насељеној Србима”, МО, VI-1, бр. 154.

11 МО, VI-1, бр. 256; D. Šerić, *Sudbinske dileme*, I, 64–65. Руски војни изасланик пуковник Виктор Артамонов, у разговору са појединим официрима и престолонаследником Александром у Врховној команди, изразио је мишљење како би Србија од тренутних и будућих нових крајева (Стара Србија и Македонија, Црна Гора, Босна и Херцеговина) требало да формира самосталне јединице које би чиниле федерацију, те би им се у неком тренутку могла прикључити и Бугарска. Пашић је на телеграм лаконски дописао да „његово није да о томе покреће говор”. Неколико дана касније лично га је упитао да ли реч о ставу руске владе. Када је Артамонов одговорио да је то његово приватно мишљење и „машта о општесловенском јединству”, Пашић се „оштро изјаснио” против укључивања Бугарске у будућу југословенску државу, гледајући на то као „неодрживо и непожељно”, Архив Југославије (=АЈ), Фонд 80, Збирка Јован Јовановић Пижон, Ф. IV, Оп. 18, 148–149; ДАС, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), 1914, ролна 442, Фасцикла XXV, досије 7, 421–422об; Российский государственный военно-исторический архив (=РГВИА), Ф. 16351, Управление русского военного

том као и другим предлозима Антанте, очигледно је било у вези не само са комбинацијама око споменутих могућности мира са Бечом и стицања нових савезника, већ и са пројекцијама водећих европских државника и дипломата о томе шта су разумне националне аспирације. Те представе је, наиме, великим делом створила сама Србија, када је током Анексионе кризе индиректно показивала своје претензије на Босну и Херцеговину као српске земље, а у време балканских ратова као своју животну потребу истицала излазак на Јадранско море путем територијалног проширења на неки део његове обале.

Ускоро је влада у Нишу почела озбиљније да припрема материјале и пројекте о будућој држави, а дипломатски представници да активно раде на стварању нових представа о националним аспирацијама у контексту југословенског уједињења. Пашић је већ 4. септембра у инструкцијама посланицима на страни (а поготову у редакцији за посланика у Петрограду Мирослава Спалајковића), за случај да се на иницијативу домаћина поведе реч о формирању блока балканских хришћанских држава, подвукао потребу да се после рата од Србије створи „јака југозападна словенска држава”, у чијем оквиру би се нашли „сви Срби и сви Хрвати и сви Словенци”. Таква економски и војно „надмоћна словенска држава”, са петнаест милиона становника из „компактне масе једноплеменог народа”, постала би јемство очувања успеха, интереса и циљева ради којих Русија (и њени савезници) воде рат, те гаранција дуготрајног европског мира.¹²

Подстицај отворенијем изласку са циљевима дала је перспектива преговора Антанте са Италијом. Посланик у Петрограду Спалајковић предао је 3. октобра два мемоара за Сазонова. Реч је, заправо о преводима два Пашићева телеграма. У првом је представнику у Русији скренута пажња на територијалне претензије српске владе, како би се према њима равнао у својим разговорима. То су биле готово све области Аустро-Угарске насељене Србима, Хрватима и Словенцима – будућа држава би укључивала Темишвар, Суботицу и Бају, потом би граница ишла током река Драве и Муре до Лајбница (Липнице), а затим на југ, обухватајући Крањску, с могућношћу да Истра буде подељена са Италијом, уколико би она одмах заратила на страни Антанте. У другом телеграму, Пашић је Спалајковићу налагао да обавести руску владу како Италија намерава да заузме и присвоји Далмацију, те да је замоли да Риму не обећава било шта што би ишло на штету Словена. Права

агента в Србији, Оп. 1, дело 2, 112 и об-118; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 205.

12 АСАНУ, 9875, 4–5; 9876, 21–24; АЈ, 80-IV-23, 540–550; ПСР I, 285.

жеља „српско-хрватског народа“ у Далмацији, тврдио је Пашић, заправо је припајање Србији.¹³

Да су такве поруке заиста разматране у врху руске дипломатије сведочи изјава Сазонова два дана потом, када је пред Спалајковићем изразио жељу да Трст „ипак остане Аустро-Угарској, која би била сведена на минимум“. Српски дипломата му је узвратио да Трст не треба да припадне ни Италији ни Аустро-Угарској, него „српско-хрватско-словеначкој држави“.¹⁴ Имајући то у виду, неуверљиво је деловало објашњење италијанском посланику у Нишу, дато средином октобра, да српска влада због недостатка времена није разматрала питање територијалних претензија на Јадрану.¹⁵ Радило се потезу тактичке природе. Србија није желела сама да улази у третирање југословенског програма са још увек неутралном државом, али великом силом – Италијом. Формулисање ратног циља у тој фази било је намењено само за потребе прелиминарног обавештавања и сондирања код савезничких земаља.

* * *

Обавештења о националном програму Јужних Словена у Аустро-Угарској до руске дипломатије стизала су и посредством хрватских политичара који су на почетку рата отишли у емиграцију. Ти контакти успостављени

13 АЈ, 80-II-9, 38–43об; II-10, 182; II-11, 459–460; IV-18, 131–134, 147 и об; 23, 531, 535–544; IV-24, 574–575; VII-40, 441–442, 450–451; МО, VI-1, бр. 351–352; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 85–89; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 102–106, 204; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 189; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 49–50; исти, *Никола Пашић и југословенско питање*, 147–150; А. Л. Шемякин, *Югославянская программа Сербского королевства в первый период войны (август 1914 – октябрь 1915)*, Первая мировая война: пролог XX века, отв. ред. Б. Л. Мальков, Москва, 1998, 386–387. Поред распитивања у престоницама Антанте, као и у Нишу, службеници италијанске амбасаде у Цариграду, стрепећи да би српске трупе могле заузети Загреб и продужити ка Ријеци, руском амбасадору предали су карту са учртаним могућим разграничењем између Србије и Италије. Према њој, Италија би добила Истру, јужни део Хрватске и део Далмације, а ван италијанских граница остали би Шибеник, Сплит и Дубровник. У Нишу су, пак, веровали да су италијанске амбиције много веће од тога, МО, VI-1, бр. 310, 390; В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, 366.

14 Спалајковић је обавештавајући Пашића о том разговору описао ту државу као „што већу и јачу Србију“. Ратни циљ и за њега је био „питање о Великој Србији“, односно Србији којој би просто биле припојене српске, хрватске и словеначке области Аустро-Угарске, АЈ, 80-II-10, 186 и об; II-11, 461–462; З. Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*, Нови Сад, 2021, 143; М. Бјелајац, *Где су корени стереотипа о српско-руским односима 1914–1918?*, Србија и руска револуција 1917: нове теме и изазови, ур. А. Ј. Тимофејев, Београд, 2017, 25.

15 АЈ, 80-II-9, 42об; РГВИА, Ф. 2000, Главное управление Генерального штаба, Оп. 1, д. 3019, 175.

су углавном уз посредство званичних представника Србије у савезничким и неутралним престоницама. Крајем септембра су Анте Трумбић, Франо Супило и Иван Мештровић у Риму посетили руског амбасадора Крупенског. Причали су му да је Далмација словенска земља, а Јадранско море словенско, преко кога Русија може изаћи на Средоземље, па би зато требало да помогне уједињавање Јужних Словена у државу која би била „предстража славенства”. Руски дипломата је обећао да ће известити своју владу о разговору и умирио их уверавањем да се не боје за Далмацију, јер ће споран бити само Трст. Њихово излагање, међутим, по утиску тројице политичара, амбасадор је саслушао без пажње, збуњен, не испољивши нарочито занимање за представљене идеје. Веће интересовање показао је његов секретар Мјасоједов. Желећи да се пред Сазоновим покаже активнијим од свог апатичног шефа, извесно је да је у Петроград послао детаљнији извештај о посети, са једном етнографском картом.¹⁶

Супило је у октобру наишао на добар пријем код руских дипломата у Француској. Почетком октобра је разрађивао своје идеје заједно са руским конзулом у Марсеју Салвијатијем, кога је познавао одраније. У Бордоу, привременој француској престоници, био је одушевљен после неколико дугих разговора с утицајним руским амбасадором Александром Извољским, некадашњим министром иностраних дела. „Потпуно наш човјек!”, писао је о Извољском, који му је рекао да ће свим силама радити „да се на југозападу Балкана и на Јадранском мору створи једна велика држава”, која би постала бедем пред будућим продором „германства”.¹⁷ Испољивши непопустљивост према италијанским претензијама на јадранску обалу, Извољски је хрватском емигранту показао карту са будућим границама и дозволио му да на њој учрта исправке. На његову молбу, Супило је израдио меморандум који је послао у Петроград. У том документу Русија је позивана да помогне у стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца (као једног словенског народа са три имена) и сама јој да назив: Србија, Србохрватска, Југославија или неки други. Границе будуће државе требало је да обухвате све области Аустро-Угарске у којима су Јужни Словени живели у већем броју. Уз пре-

16 АЈ, 80-I-5, 256–259об; I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969, 38, 42–43; M. Паулова, *Југословенски одбор*, 26–29, 32; D. Šepić, *Supilo diplomat*, Zagreb, 1961, 20–22; Преко Рима се српској влади новембра јавио и хрватски политичар Љубо Леонтић, који је пренео пројугословенско расположење у Истри и изразио потребу да „Русија запрети” поводом хапшења и злостављања „нашег елемента” у Аустро-Угарској, ДАС, МИД ПО, 1914, р. 425, Ф. XI, д. 2, 151–152.

17 Извољски је већ средином августа 1914. доказивао посланику Миленку Веснићу како Србија, која има „блиставу будућност” у смислу „не само балканске, већ европске, јужнословенске државе”, у циљу равнотеже на Полуострву треба да учини добровољне уступке Бугарској, МО, VI-1, бр. 149.

поруку руског амбасадора, Супило се састао и са француским министром иностраних послова Теофилом Делкасеом. Извољски је наставио да убеђује Французе да Хабзбуршку монархију, као „потпуни анахронизам”, треба уништити и створити снажну „српско-хрватску државу” која би укључивала Истру и Далмацију.¹⁸

Меморандум Супила није представљао усамљену појаву. Руске дипломатске мисије у Риму, Паризу, Лондону и Берну добиле су крајем 1914. и почетком 1915. неколико десетина пројеката југословенских јавних и политичких делатника о реорганизацији или разбијању Аустро-Угарске после рата. Међу њима је била и скица устава будуће федеративне српско-хрватске краљевине Луја Војновића. Њу је руски посланик на Цетињу проследио Сазонову, наглашавајући Војновићеве речи „да стварање српске државе на начелима федерације представља једини начин да се српске и хрватске области обједине”, пошто свака од њих „има своју историју и своју културу, до којих веома држе”. Француски публициста Шарл Лоазо и њему блиски хрватски конзервативни емигранти доставили су Русима пројекат стварања три независне јужнословенске државе: Србије, Црне Горе и Хрватске. По наредби Сазонова, приступило се изучавању тих пројеката југословенске емиграције како би били искоришћени за заштиту интереса Јужних Словена од претензија Италије.¹⁹

* * *

Влада у Нишу је и у преговорима током новембра остала при гледишту да су уступци источном суседу могући само уколико се заузврат добију „све земље српско-хрватско-словеначке”, уз истовремене територијалне жртве Румуније и Грчке, те остављање што шире српско-грчке границе у Албанији. У руском Министарству иностраних дела одржано је средином месеца, на иницијативу Делкасеа за нове кораке ради придобијања Бугарске, саветовање тим поводом. Тада је предложено да се Србији гарантује „припајање Херцеговине, Босне и дела Далмације до Сплита”, о чему су обавештене

18 AJ, 80-VII-40, 492; *Iswolski im Weltkrieg: der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jahren 1914–1917: neue Dokumente aus den Geheimakten der russischen Staatsarchive, nebst einem Kommentar von Friedrich Stieve*, Berlin, 1925, 120–121, 135–149; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 190; D. Šepić, *Supilo diplomat*, 27–29; исти, *Писма и меморандуми Франа Супила (1914–1917)*, Београд, 1967, бр. 4, 5, 6, 8.

19 Ю. А. Писарев, *Проекты образования югославского государства в годы первой мировой войны (1914–1915) и Россия*, Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (документы и исследования), Москва, 1982, 256–277; Ю. А. Писарев, *Сербия и Черногория в первой мировой войны*, Москва, 1968, 71–72; исти, *Сербия на Голгофе и политика великих держав 1916 г.*, Москва, 1993, 164–165, 168, 176–180; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 318, 323, 325.

британска и француска влада. Шеф британске дипломатије Едвард Греј, пак, предложио је Сазонову да се Србији обећа испуњење њених тежњи у односу „на Босну, Херцеговину, итд.“, излазак на Јадранско море и задржавање територијалне везе са Грчком. То Грејево „итд.“ као да је наговештавало да су велике силе постале свесније амбиција српске владе.²⁰

У дипломатским кулоарима се заиста причало о теми послератног ширења Србије. Недуго потом, бугарски посланик се на Певческом мосту распитивао о тачности гласина да су јој силе Антанте обећале „Босну и Херцеговину, Далмацију и Хрватску“, на шта, наравно, није добио јасан одговор. Палеолог је са царем Николајем II говорио о судбини Аустро-Угарске и сложили су се у сумњи да ће она као целина успети да преживи будуће територијалне губитке и Словене задржи под својом влашћу. Сазонов, до кога су наставиле да долазе информације о жељи Србије да јој се после рата припоје „словенске области“ Аустро-Угарске, остајао је уздржан према националном југословенском принципу, али предвиђао је поделу Албаније између Грчке и Србије, којој тиме не би нимало била умањена права на „добијање награде на рачун Аустрије“. Водећи рачуна о италијанским тежњама, Британци нису били за идеју поделе Албаније, па је руски министар најзад 7. децембра Палеологу и Бјукенену предао мемоар са предлогом изјаве Србији: у замену за уступке Бугарској, три силе обавезале би се да јој као услов будућег мира с Аустро-Угарском обезбеде уступање „значајних територија које би јој осигурале слободан излаз на Јадранско море“.²¹

Тог истог 7. децембра 1914. године Народна скупштина је усвојила Нишку декларацију, односно изјаву српске владе да је рат за њу уједно постао и борба „за ослобођење и уједињење“ све „неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца“. Тај акт сликао је из сасвим другачије перспективе послератно уређење Балкана и Подунавља. Но, српска влада се није осећала довољно спремном да сасвим отворено постави тако смео програм пред великим савезницима. Декларација је у изводу саопштена посланицима Русије, Француске и Велике Британије, чије државе су је тек примиле к знању, подразумевајући да се ради о чисто пропагандно-декларативном акту у коме су изнесене жеље које у том тренутку нису имале везе са међународном стварношћу.²²

20 Руски амбасадор у Цариграду Михаил Гирс је, при проласку кроз Букурешт, саветовао да се избегне самољубље, учине уступци Бугарској, а савезници ће Србију после рата „начинити великом и моћном“, АСАНУ, 9876, 30.

21 АСАНУ, 9875, 8–11; 9876, 28–50; ДАС, МИД ПО, 1914, р. 429, Ф. XIII, д. 5, 393 и об, 396об; р. 436, Ф. XX, д. 5, 399; РГВИА, Ф. 2000, Оп. 1, д. 3019, 385, 411; МО, VI-2, бр. 513, 527, 542, 546, 561, 608, 613; ПСР I, бр. 531–532, 547, 573.

22 Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 206–207, 470–473; Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola*

Под дипломатском тишином којом је пропраћена Нишка декларација, уследило је и прећуткивање одговора на једно питање, ускоро постављено из Париза. Средином децембра, наиме, Извољски је обавестио Сазонова да круже гласине о сепаратном миру са Аустро-Угарском и изнео претпоставку да би Француска оставила Русији право да реши то питање: „Хоћемо ли инсистирати на потпуном уништењу Двојне монархије и њеном коначном распарчавању или ћемо, напротив, радије изоловати Немачку склапањем сепаратног мира са Аустријом, узевши од ње неке територије, како у нашу, тако и у корист Србије?” То је било кључно питање за остварење југословенског програма, али Извољски није добио одговор, нити ће га српска влада и југословенски емигранти добити скоро све до самог краја рата.²³

Русија се тада јесте залагала за знатно територијално увећање Србије, али није имала дефинисан став око југословенског програма, те је умногоме лутала и своје држање прилагођавала приликама. На самом почетку 1915. године Палеолог је Сазонову, нагласивши да говори у своје име, поставио питање да ли би, ако би Беч пристао да Русији уступи Галицију а Србији Босну и Херцеговину, било могуће склапање сепаратног мира са Аустро-Угарском. Сазонов му је, писаће у мемоарима, суво и с гримасом одговорио: „А Чешка? А Хрватска? Ви бисте их оставили под тренутним режимом?... То је немогуће.” На примедбу да су за Француску чешки и југословенски проблеми „секундарни”, руски шеф дипломатије наводно је одмахнуо главом и рекао: „Не. Треба распарчати Аустро-Угарску.” Тек када је Палеолог продужио са аргументима војне природе и споменуо широку аутономију за Чехе и Хрвате, Сазонов је попустио и рекао да о идеји сепаратног мира треба размислити.²⁴

Недуго потом један представник мађарске опозиције је у Лондону незванично испитивао могућност да Угарска закључи сепаратни мир, под условом да њене границе остану нетакнуте. О томе је било обавештено руско Министарство иностраних послова, које је Бјукенену предало ноту у којој је стајало да Русија не може гарантовати интегритет Угарске, јер мора

Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije, 53–54; исти, *Никола Пашић и југословенско питање*, 152–159.

23 MO, VI-2, бр. 656; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 67.

24 M. Paléologue, *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre: 20 Juillet 1914 – 2 Juin 1915*, Paris, 1921, 246–247. Француска влада се забринула да би у случају мира са Аустро-Угарском Русија изгубила ентузијазам за наставак рата против Немачке, па је поручила Палеологу да Сазонову поново нагласи како је говорио на своју руку, R. Poincaré, *Au service de la France. Neuf années de souvenirs*, VI. *Les tranchées*, Paris, 1930, 5–6.

водити рачуна о обећањима датим Румунији и „националним тежњама Словена” потчињених Мађарима.²⁵

* * *

Израженијем наметању југословенског програма као ратног циља српске владе током 1915. помогли су напори Антанте за придобијање неутралних држава за улазак у рат. У првом реду, радило се о новој тактици у преговарању око компензација Бугарској. Њен носилац био је нови руски посланик Григорије Трубецки, који је у Ниш дошао непосредно по проглашењу Нишке декларације. Инспириран разговором са Пашићем, закључио је да Србија, у замену за жртве у Македонији, има право да рачуна на територијалну награду и да јој стога треба пружити безрезервну подршку „у остваривању њеног националног уједињења са Србима из Аустрије”. Трубецки је 16. децембра телеграфисао Сазонову да три савезничке силе треба да Србији гарантују „сасвим одређене добитке – отприлике, Босну, Херцеговину, део Далмације и стратешко обезбеђење Београда”, остављајући отворену могућност проширења „преко наведених” територија. За уступке на једној, идеја је подразумевала да се гарантују прецизне минималне компензације на другој страни. Сазонов је 12. јануара 1915. одговорио да ће Србија добити јасне предлоге за проширење, а истог дана је послао мемоар британском и француском амбасадору. Предлагао је да, као услов за уступке Бугарској, коначни мировни уговор Србији додели „Босну и Херцеговину, део Албаније који би јој осигурао заједничку границу са Грчком и јужна Далмација укључујући Сплит”.²⁶

У Паризу су имали замерке на иницијативу. Француски шеф дипломатије Делкасе казао је амбасадору Извољском да би таква обећања територијалних добитака могла у Србији да изазову разочарање, „јер, по подацима које има, српске жеље се простиру на целу Далмацију, Истру и Хрватску”. Као одговор, Сазонов је Палеологу и Бјукенену саопштио да су „компензације наведене у мемоару минимум који треба понудити Србији”

25 МО, VII-1, бр. 51, 67; Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория*, 67–68.

26 Архив внешней политики Российской империи (=АВПРИ), Фонд 151, Политархив, Оп. 482, ед. хр. 1894, 13–15; МО, VI-2, бр. 658, 760; VII-1, 5; ПСР I, бр. 679–680; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд, 1994, 69–70; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 152–153. Пашић је у то време дао интервју за једне руске новине. На питање да ли би Србија пристала да уступи део Македоније Бугарској, уколико добије „Хрватску, а можда и Далмацију”, одговорио је неодређено: „Ако добијемо, и када добијемо, то ће бити друга прича. Сада не.”, Государственный архив Российской Федерации (=ГАРФ), Фонд 539, В. В. Водовозов, Оп. 1, единица хранения 39. Исечак из листа *День*, бр. 354, 29. децембар 1914/11. јануар 1915.

и да би јој три силе, уколико околности при закључењу мира буду повољне, могле обезбедити и друге територије – „ширу обалу Далмације, исправљање стратешке границе код Београда, итд.” За разлику од Француза, Британци су се залагали за корак уназад. Посреди се налазила замисао за придобијање Италије, која је претендовала на део поменутих територија, а с чим су се ускоро сложили и Французи. Едвард Греј, чије је обећавајуће „итд.” Сазонов несвесно преузео, предложио је да се од владе у Нишу затражи одобрење да савезничке силе понуде Бугарској део Македоније, под уопштеним условом „да буду остварене српске аспирације за стварање Велике Србије, укључујући део јадранске обале”.

Руски министар је изразио начелну сагласност, али је додао да сумња да би Србија била вољна да учини конкретне уступке „у замену за магловита обећања”. Трубецки је то одобрио, пишући му 21. јануара да ће неодређене понуде Србима само дати повод да их „тумаче у најширем могућем смислу, како би потом избегли одговарајуће награђивање Бугарске, јер, ма колико би се и једнима и другима дало, они никад не признају да су остварили народни идеал”.²⁷ Сличну мисао је изнео и Сазонов, кад је Спалајковића прекорео зато што Срби неће да уступе „ситницу” у замену за „огромне територије на северу и западу”.²⁸ Дипломатска преписка око понуде коју би требало учинити Србији наставила се и током фебруара. Сазонов је, уместо дотадашњег узгредног спомињања стратешког обезбеђивања Београда, предложио да се јасније обећају делови Баната и Срема насељени Србима који би послужили у ту сврху, са чиме се Делкасе сагласио. Али договора око коначне форме изјаве коју је требало учинити српској влади, није било. Бесконечно усаглашавање мишљења, модуса и форми прекинуло је бугар-

27 Трубецки се бојао лошег избора тренутка и услова постављених Србији, који изречени у неодговарајућој и категоричној форми могу довести до оставке Пашића, пошто је могуће да он одбијањем не би желео да уђе у конфронтацију са Русијом. Ако се, пак, српском премијеру приђе са гаранцијама обезбеђења будућих територија на једној и спремности Бугарске да се придружи Антанти у рат на другој страни, по руском дипломати, располагало би се „оруђима утицаја”. При томе би у Нишу постали свесни да ће одговорност за одбијање пасти на Србију. У тренутној ситуацији, Трубецки се залагао за одлагање корака, који у супротном може изазвати само „разочарење и неповерење” код српске стране, АВПРИ, Ф. 151, Оп. 482, ед. хр. 1894, 13–15.

28 Још одређенији био је помоћник министра Анатолиј Нератов, који је српском посланику изјавио да ће компензације Бугарима бити услов за добијање „Босне, Херцеговине и изласка на море”. Спалајковић је одговорио да не долази у обзир давање десне обале Вардара и Битоља, макар Тројни споразум поклонии „Босну и остало”, на шта је Рус одвратио како је то неразумно, будући да је „животни интерес” Србије излазак на море а не Битољ”. Компромиса у гледиштима није било ни у наставку разговора. Упорни Спалајковић приметио да је „српски народ има савршен појам о правди који ставља над својим животним интересом”, ДАРСМ, 17.2.41.

ско повлачење аванса на основу одобреног зајма у Немачкој. Силе Антанте најзад су постигле консензус, али у томе да корак одложе, будући да се од Дарданелске операције очекивало да донесе озбиљну превагу и директно утиче на држање неутралних земаља.²⁹

Дуготрајно одлагање корака проузроковало је појаву различитих гласина и нагађања о обиму територијалних тражења и услова сила Тројног споразума, што је појачавало зебњу у Нишу.³⁰ Периодично покретање питања о компензацијама Бугарској и будућих граница државе још раније је побудило политички врх да размишља о потреби директног саветовања са најближим савезником. Иницијатива да Пашић отпутује у Петроград, потекла од истакнутих политичара и министара, попут Стојана Протића, Љубомира Јовановића, Лазара Пачуа и Љубомира Давидовића, постојала је и крајем 1914. – почетком 1915. године. Премијера је наговарао и престолонаследник Александар, а о тој теми се разговарало на седницама владе. Идеја је подразумевала да Пашић на лицу места добије појашњења: а) да ли ће Русија потпомоћи уједињење Срба, Хрвата и Словенаца; б) докле у територијалном смислу планира да иде у томе; в) какву помоћ ће пружити у случају самосталне акције Србије за решење тог питања. Уколико одговор буде негативан, требало је да се појасни њен став у контексту опасности које представљају препреку, попут унутрашњих изгреда и промене оријентације нове државе. Премијер је требало да изведе „ствар начисто” у питању односа са Италијом, тј. „о положају Србије у Јадранском мору”. Уз то, имао је да објасни домаћину колико српска страна може максимално уступити Бугарској у Македонији.³¹

29 АВПРИ, Ф. 151, Оп. 482, ед. хр. 1894, 18, 34, 38, 40, 49, 52; ед. хр. 1895, 18; АСАНУ, 9876, 54–55; ГАРФ, Ф. 1463, Коллекция отдельных документов личного происхождения, Оп. 2, ед. хр. 1008, 2 и об; ДАРСМ, 17.2.11, 44, 63; МО, VII-1, бр. 23, 25, 41, 46, 94, 103, 123, 161, 175, 179, 184, 191, 197, 199–200, 205, 217; ПСР II, 1915 (јануар–јул), приредили Љ. Шкодрић, А. Марковић, Б. Богдановић, Београд, 2016, бр. 51, 77, 83–84, 128, 131; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 109–110; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 153–157; М. Радивојевић, *Србија и Русија*, 175–177. „Сваки предлог о заједничком договору Савезника у Нишу [...] завршавао се бескрајним расправама у кабинетима”, сећаће се Трубецки. „Свако је додавао поправке, не само суштинске, него и формалне, губило се време, унапред је ветрила права садржина”, Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 73.

30 У маси извештаја, показало се да је најприближније информације о садржају потенцијалне ноте и обиму територија које су савезници спремни да понуде Србији имао посланик у Атини Живојин Балугџић, АСАНУ, 9875, 12–15; 9876, 52–55; ДАРСМ, 17.1.142, 145; 2.14–15, 21, 24, 27–31, 33–34, 37–38; МО, VII-1, бр. 180; ПСР II, бр. 47, 51, 60, 68, 72, 75, 78, 105.

31 АЈ, 80-IV-23, 550–551; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 91–92.

Наравно, упитно је да ли би Пашић могао да добије све тражене одговоре, с обзиром на то да ни руски државни врх није имао прецизно дефинисане ставове. Неке назнаке њиховог постепеног формулисања су, додуше, постојале. Сазонов их је, зачудо, представио, сасвим јавно. У интервјуу италијанском листу *Corriere della Sera*, 30. децембра 1914. године, изјавио је како српски народ има право на политичко уједињење и излаз на море, као „други срећнији народи Европе”. Због тога Италија не треба да има претензије на Далмацију, скроз насељену Србима, која је до „турске најезде била саставни део српске државе”. У будуће српско краљевство требало је да уђу Босна, Херцеговина и Далмација, док судбину Хрватске има да одреди воља њеног становништва. Уколико се она „уједини са српским земљама” у југословенску државу, уверавао је како Италија нема разлога да се плаши новог суседа. Земљи од четрдесет милиона није могла да буду конкуренција десет милиона Јужних Словена, посебно због држања Истре и Албаније. Италијани би, по Сазонову, тако имали „стратегијски обухватну позицију” у односу на нову државу или засебну Србију и Хрватску.³²

Својеврсна двојност и неодређеност у руском држању, у смислу лавирања „за” и „против”, биће приметна током целе 1915. године. Она је евидентна и неки њени разлози виде се у телеграму утицајног кнеза Трубецког Сазонову од 26. јануара. Уз њега је тада послао карту будуће јужнословенске државе, коју му је у поверењу дао Јован Цвијић, „званични кројач” граница за српску владу. Из разговора са Стојаном Новаковићем, Трубецки је извео закључак да „зрелији политичари” схватају да се привлачност Србије у неким областима Аустро-Угарске пре свега заснива на мржњи према бечкој влади и да би, кад ње више не буде, оне могле тежити независности. Зато, сматрао је руски посланик, и сам Пашић хоће да што више задовољи Хрвате, како би их привукао на српску страну. Конкордат Србије са Ватиканом и српска верска толеранција чинили су му се као срећна околност у том погледу, али му се није свидело што чак и сами Срби признају да је то „унеколико последица верске равнодушности”. Уочивши сличност између односа православне Србије и католичке Хрватске са пољским питањем у Русији, изражавао је бојазан да српска црква није припремљена за суочавање „са милитантним и спремним католицизмом” и тврдио да је немогуће рећи у шта би се претворила Србија, „ако би се више него удвостручила бројем становника”, који ће донети нове обичаје и схватања.³³

32 Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 191.

33 МО, VII-1, бр. 85; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 72–73, 90–91; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 154; Д. Шепић, *Sudbinske dileme*, I, 121; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 160–161.

Русију као највећу православну државу, дакле, на првом месту бринула је конфесионална различитост истоверних Срба, у односу на католике Хрвате и Словенце. Зато је додир са хрватским политичарем Франом Супилом представљао важан извор за даље дефинисање руских ставова. Истакнути далматински првак, путујући због немачких подморница заобилазно из Велике Британије у Петроград, боравио је неколико дана у Нишу. По сопственим речима, циљ његове посете био је да са Пашићем дефинише политичке основе уједињења или да потом, уколико у томе не успе, од Русије добије сагласност да она наметне своје „ауторитативно решење”. Поред тога, на наводни подстицај Извољског упустио се у убеђивање српског врха да је потребно учинити уступке Бугарској у Македонији, у смислу премисе да је од њих зависило остварење програма уједињења и излазак на Јадранско море. На основу контаката са Супилом, Трубецки је 15. фебруара сачинио извештај за Сазонова. Битан аспект који је потенцирао јесте да су до тада силе гледале на то питање као на праведну награду за учешће у рату и као остваривање идеала Срба из Краљевине. „Г. Супило се појављује као представник интереса српског народа ван граница Србије и југозападнoг Словенства, које тежи ослобођењу и уједињењу ради самог себе, а не ради користи које би од тога добила садашња Краљевина Србија.”³⁴ Без сумње, сматрао је Трубецки, то гледиште је легитимно и заслужује пажњу савезника, премда је желео да руководећа улога у будућој држави припадне „српском православном језгру”, које је дотад било у добрим односима „с истоверном Русијом”.³⁵

Можда полазећи са тог становишта, две недеље раније је руски посланик упозорио Јовановића да су три силе спремне да Србији учине велике уступке, али да уништење Аустро-Угарске само по себи не представља циљ Француске и Велике Британије, које у „Великој Србији” могу видети „словенску опасност”.³⁶ Управо тиме откривао је други стуб на коме је почивао руски став према југословенском уједињењу – поимање Двојне монархије међу западним савезницима као велике силе, потребне за одржавање равнотеже снага у Европи, и недостатак консензуса око питања њеног рушења. Руси нису пропустили ни да примете како Супило истиче да приликом уједињења

34 Врло особен став, о коме се у југословенској историографији прећуткивало, јесте да је Супилу пред Трубецким лично било потпуно свеједно да ли ће се будућа држава звати Југославија, Српско-хрватско краљевство или Србија. Уколико буде тешкоћа са именовањем, поновио је идеју да се евентуално Русији преда да „крсти нову државу”.

35 АВПРИ, Ф. 151, Оп. 482, ед. хр. 1894, 53; АЈ, 80-VIII-41, 27, 29; ДАС, МИД ПО, 1915, р. 449, Ф. д. 4, 310–311; МО, VII-1, бр. 202, 368; Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану*, 92–94; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 157–158, 192–194; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 207–208.

36 МО, VII-1, бр. 128.

треба дати предност хрватској култури, под преовлађујућим средњоевропским утицајем, у односу на српску.³⁷ Очигледно да није поимао да тиме подупире трећи бедем њиховог неповерења према југословенској идеји.

По добијању Пашићеве потврде да је Србија спремна да се постави као југословенски Пијемонт, и коначном одвраћању од свраћања у Софију – у чему је приликом убеђивања српском премијеру помогао и Трубецки – Супило је наставио пут за Петроград. Његов први утисак о држању Русије био је одличан. Последњег дана фебруара, на крају разговора у коме му је Супило причао о словенском карактеру Далмације и о потреби „спасити Словеначку”, Сазонов му је наводно казао да га је сасвим уверио у своје ставове, те да ће „учинити све, шта год буде могуће и у нашој снази”. Уједно га је молио да пође и рад настави у Паризу и Лондону, с тим да поново дође, кад год мисли да је потребно.³⁸ Осокољен, далматински политичар пред руским званичницима нарочито је потенцирао потребу очувања унутрашње аутономије „Хрватске и словенске обале Јадранског мора”. Иако је српска влада излазила томе у сусрет, обратио је пажњу „да и Русија води рачуна о том”.³⁹ Разматрање питања унутрашњег уређења будуће државе произвело је неповољан утисак код помоћника министра иностраних дела Нератова, који је стекао дојам да Супило није дошао у Русију да ради на промоцији уједињења Јужних Словена са Србијом, већ „за посебан положај Хрватске”. С временом се охладио и почетни Супилов ентузијазам, када су Сазонов и руски државни врх изразили сумњу у могућност „остварења великог народног програма”.⁴⁰

У том контексту изузетно су важни историјски тренутак и околности у којима се ово одиграло. Почетак савезничке десантне операције у Дарданелима преломио је неутралну Италију да уђе у преговоре о ступању у рат.

37 Исто, бр. 368.

38 Трумбићу је егзалтирано писао о жељи да након неких других посета опет разговара са Сазоновим: „Русија мора издржати, до скрајњега краја! Милијун жртвованих људи изгубљен је у ништа, ако се на пол пута заустави и не буде справна жртвовати и други, па и трећи милијун. Ради се данас о њену престижу и Акиловој пети њеној, која се зове: Јужни Славени”, А. Mandić, *Fragments za historiju ujedinjenja*, 127–128.

39 Пашић је на телеграм у коме је извештен о тим Супиловим изјавама дописао да ће се примити „месна аутономија”, ако Хрвати на томе „буду настојавали”, али „без штете за целину српске државе”, АЈ, 80-II- 11, 466–469.

40 У случају да Супило није успео да пред Русима сакрије своју спремност да жртвује милионе руских војника ради своје Далмације, то би свакако представљао додатни разлог лошег утиска који је оставио на њих, АЈ, 80-II-11, 471–472; М. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917*, Zagreb, 1960, 149–152, 154; Н. Поповић, Односи Србије и Русије, 194–195, 200–202; D. Šepić, *Supilo diplomat*, 75–114; isti, *Sudbinske dileme*, 136–139, 146–147.

Италијанска амбасада у Лондону предала је почетком марта услове своје државе за излазак из неутралности. Пристанак Русије на преговоре западни савезници поткрепили су сагласношћу за њено послератно запоседање Цариграда и мореуза. Основне поставке које су руску дипломатију водили у тим разговорима имају доста додирних тачака са југословенским програмом. У посредном смислу, мемоар Сазонова цару Николају 15. марта, после саветовања у руској Врховној команди (Ставки), око држања у преговорима са Италијом, представља обликовање званичног става Русије према уједињењу.

У том документу министар иностраних дела предвидео је да се на јадранској обали Трст, Истра и Кварнерска острва уступе Италији. За област од Волоског (мало насеље, североисточно од Опатије) до границе територије коју је наменио Црној Гори („негде мало северније од Дубровника”), заложо се да остане Србији, и Хрватској, без обзира на политички облик њеног постојања по завршетку светског рата. У случају потребе новог попуштања, као примарни задатак Русије дефинисао је „што шире обезбеђење интереса Српског краљевства”. Крајње уступке Италији предвидео је од територије између Волоског и ушћа Крке, почетно назначеног Хрватима. Са леве обале потоње реке, у српској зони, није смело да се жртвује ништа даље од Шибеника.⁴¹ Из такве поставке, када се упореди са претходним држањем, јасно произилази да је руска политика стављала на прво место интересе Србије, па тек онда Хрвата, а тек у одређеној перспективи дозвољавала могућност стварања заједничке државе, с тим да помена Словенаца у њему нема. Ток преговора са Италијом утицаће на нагло интензивирање разговора о југословенском питању у контактима са Русијом, али и донети потврду опредељења дефинисаног у мартовском мемоару цару, како тада, тако и приликом нових корака у преговорима са Бугарском током лета 1915. године.

* * *

У Петрограду, као и у осталим савезничким престоницама, врло важан аспект дипломатске акције у циљу остварења коначне победе у рату представљало је привлачење неутралних држава у рат. Преговори Антанте са Бугарском и потреба да се у њима прецизирају будуће територијалне концесије Србије, уз гласине о италијанским претензијама, побудило је владу у Нишу да релативно рано дефинише национални програм. О њему се пред руским званичним представником реч повела већ крајем августа 1914. године, непуних месец дана по аустроугарској објави рата. Иницијалне

41 MO, VII-1, бр. 373; C. J. Lowe, *Britain and Italian Intervention, 1914-1915*, *The Historical Journal* 12/3 (1969), 541; M. Marjanović, *Londonski ugovor*, 167–174; M. Radivojević, *Serbia, Italy's entrance into World War I, and the London Agreement: A new interpretation*, *Istraživanja* 31 (2020), 186–187.

Пашићеве инструкције о националном програму отпослате су дипломатским заступницима на страни 4. септембра, а крајем месеца дефинисане су територијалне претензије у грубим обрисима. Почетком октобра оне су предочене први пут у иностранству, и то поново најпре руском врху. За било коју велику силу, а посебно царску Русију, било је потребно времена како би одређене поставке ушле у озбиљно разматрање на државном нивоу.

Поред генералног непознавања питања, постојала су три стуба руског неповерења према програму уједињења Срба, Хрвата и Словенаца: верске разлике, другачији културолошки обрасци и непостојање консензуса око разбијања Аустро-Угарске. Додир са хрватском емиграцијом, посебно Франом Супилом, уместо супротног ефекта, као да је потврдио руску несигурност. Наравно, у сложеним ратним приликама, постојала је дилема о остваривости југословенског програма. Залагање Русије за њега ограничавало би маневарски простор приликом преговора са Бугарском и Италијом, али и потенцијалних разговора о сепаратном миру са Аустро-Угарском. Мартовски мемоар био је завршетак процеса дефинисања њеног полазног става према ратном циљу српске владе. То је учињено скоро пола године после првог отвореног упознавања и три месеца након јавног прокламовања југословенског програма, али је важно да је настао у околностима када се његова израда поставила као стварна потреба. Уједињење Срба и Хрвата (и Словенаца) није се налазило међу спољнополитичким приоритетима Русије. Премда је остављена могућност његовог остварења, као главни задатак на том подручју постављало се превасходно територијално обезбеђење проверене и заслужене ратне савезнице Србије, на начин и у виду који је одговарао руским спољнополитичким интересима.⁴²

РЕФЕРЕНЦЕ

Необјављени извори

1. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)
Фонд 151, Политархив
2. Архив Југославије (АЈ)
Фонд 80, Збирка Јован Јовановић Пижон
3. Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)
9875, Преглед дипломатске акције на Балкану и српско-бугарских односа у години 1914.
9876 Дипломатски односи српско-руски од 10. јула 1914. до 1. окт. 1915.

42 МО, VII-1, бр. 373.

4. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)
Фонд 539, Водовозов, Василий Васильевич
Фонд 1463, Коллекция отдельных документов личного происхождения
5. Државни архив Србије (ДАС)
Министарство иностраних дела, Политичко одељење (МИД ПО)
Varia (V)
6. Државен архив на Република Северна Македонија (ДАРСМ)
Фонд. 17, Министерство за надворешни работи на Кралство Србија – Белград
7. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)
Фонд 2000, Главное управление Генерального штаба
Фонд 16351, Управление русского военного агента в Сербии

Објављени извори

1. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књига прва 1914. година, Први период операција – Церска битка*, Београд, 1924.
2. *Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914, Bd. I: Geheimakten aus serbischen Archiven*, [hrsg. von] M. Boghitschewitsch, Berlin, 1928.
3. *Iswolski im Weltkrieg: der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jahren 1914–1917: neue Dokumente aus den Geheimakten der russischen Staatsarchive, nebst einem Kommentar von Friedrich Stieve*, Berlin, 1925.
4. Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Нови Сад-Београд, 2015.
5. *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг.* (=МО), Серия III: 1914–1917 гг. Том V–VII, Москва–Ленинград, 1934–1935.
6. *Моја аудијенција код цара Николе*, Политика, бр. 6696, 14. децембар 1926, 1–2.
7. А. Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb, 1956.
8. I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969.
9. R. Poincaré, *Au service de la France. Neuf années de souvenirs*, VI. *Les tranchées*, Paris, 1930.
10. M. Paléologue, *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre: 20 Juillet 1914 – 2 Juin 1915*, Paris, 1921.
11. *Први светски рат у документима Архива Србије* (=ПСР). Том I, 1914, приредили М. Перишић, А. Марковић, Љ. Шкодрић, Б. Богдановић, Београд, 2015.
12. *Први светски рат у документима Архива Србије*. Том II, 1915 (јануар–јул), приредили Љ. Шкодрић, А. Марковић, Б. Богдановић, Београд, 2016.

13. Ю. Сафронов, *Дневник Верховского*, Москва, 2014.
14. Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд, 1994
15. Д. Шепић, *Писма и меморандуми Франа Супила (1914–1917)*, Београд, 1967.
16. В. Штрандтман, *Балканские воспоминания*, Москва, 2014.

Литература

1. З. Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*, Нови Сад, 2021.
2. М. Бјелајац, *Где су корени стереотипа о српско-руским односима 1914–1918?*, Србија и руска револуција 1917: нове теме и изазови, ур. А. Ј. Тимофејев, Београд, 2017, 15–46.
3. D. Janković, *Niška deklaracija (Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine)*, Istorija XX veka 10 (1969), 7–111.
4. Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд, 1973.
5. М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973.
6. В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, Књига 2, Београд, 1990.
7. С. Ј. Lowe, *Britain and Italian Intervention, 1914-1915*, The Historical Journal 12/3 (1969), 533–548.
8. М. Марјановић, *Londonски уговор из године 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917*, Zagreb, 1960.
9. А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
10. М. Паулова, *Југословенски одбор. Повест југословенске емиграције у време Светског рата 1914–1918*, Нови Сад-Београд, 2020.
11. Ю. А. Писарев, *Проекты образования югославского государства в годы первой мировой войны (1914–1915) и Россия*, Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (документы и исследования), Москва, 1982, 256–277.
12. Исти, *Сербия и Черногория в первой мировой войны*, Москва, 1968.
13. Исти, *Сербия на Голгофе и политика великих держав 1916 г.*, Москва, 1993.
14. Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1977.
15. М. Радивојевић, *Србија и Русија 1913–1918*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2019.
16. Ibid, *Serbia, Italy's entrance into World War I, and the London Agreement: A new interpretation*, Istraživanja 31 (2020), 183–196.
17. Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, Београд, 1985.
18. Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1984.
19. А. Л. Шемякин, *Югославянская программа Сербского королевства в первый период войны (август 1914 – октябрь 1915)*, Первая мировая война: пролог XX века, отв. ред. Б. Л. Мальков, Москва, 1998, 380–396.

20. D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije: Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, sv. I, Pula, 1989.
21. Isti, *Supilo diplomat*, Zagreb, 1961.

THE SERBIAN GOVERNMENT'S YUGOSLAV PROGRAM AND RUSSIA AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

Summary:

Until the outbreak of the First World War, Russia was not quite familiar with the ideas of political unification of the South Slavs. During the first months of the war, Russian diplomacy touched on the matter only indirectly, in relation to promises of territorial gains to Serbia (limited to Bosnia and Herzegovina and the exit to the sea) in exchange for its territorial concessions to Bulgaria. However, the Serbian government quickly began to shape the Yugoslav program as its war aim. It came to the attention of Russian diplomats and statesmen only gradually. Neither Russia nor its allies wanted to give precise promises of territorial gains to Serbia, because that would reduce the chances of concluding a separate peace with Austria-Hungary or attracting Italy and Romania to their side. Russians were also informed about the national program of the South Slavs in Austria-Hungary by Croatian politicians in emigration.

In December 1914, the Serbian National Assembly declared that “the liberation and unification” of all Serbs, Croats and Slovenes became Serbia’s war aim. Russia, France and Great Britain were timidly informed about this declaration, but they simply ignored it. At the beginning of 1915, they continued to consider territorial promises to Serbia, and some other territories besides Bosnia and Herzegovina and the Adriatic coast were mentioned. Tsar Nicholas II and his Minister of Foreign Affairs Sazonov spoke about the breakup of Austria-Hungary in informal conversations with allied diplomats. Nevertheless, Russia did not have a defined position regarding the Yugoslav program, and the religious and cultural differences between the Orthodox Serbs and the Catholic Croats and Slovenes caused some doubts.

The beginning of the *Gallipoli Campaign* persuaded neutral Italy to start negotiations about its entry into the war. With Sazonov’s memoir to Tsar Nicholas on March 15 regarding the negotiations with Italy, Russia’s official stance towards the unification of the South Slavs began to take shape. The interests of the Serbs, as proven allies of Russia, were put first, while the interests of the Croats were intended to be partially sacrificed, and the possibility of creating their common state was only vaguely allowed.